

Obr. 1 Zbyněk Žába při návštěvě Údolí králů (foto archiv ČEgÚ) / Fig. 1 Zbyněk Žába visiting the Valley of the Kings (photo archive of CIE)

Údolí králů – po králích

Filip Coppens

Po mnoho generací, v období trvajícím téměř půl tisíciletí, bylo Údolí králů (Bibán el-Mulúk, obr. 2) místem posledního odpočinku většiny vládců staroegyptské Nové říše (cca 1543–1080 př. n. l.). Dnes se údolí v celosvětovém měřítku řadí mezi nejznámější a nejnavštěvovanější archeologické lokality, a to především díky tomu, že se zde nalézají Tutanchamonova hrobka. Tato památka i jmenovaný vládce oslovují představivost mnohých již od objevu hrobky téměř před 100 lety. Posledních 200 let údolí přitahuje pozornost početných egyptologů, archeologů a dalších badatelů, pro které výzdoba na zdech hrobky, jakož i artefakty, jež se v ní nalézají, představují neocenitelný zdroj informací o náboženském systému Egypta v období Nové říše.¹

Obr. 2 Údolí králů za úsvitu, pohled z vrcholu el-Kurn (foto M. Megahed) / Fig. 2 The Valley of the Kings at the break of dawn from atop el-Qurn (photo M. Megahed)

Údolí dosáhlo svého největšího rozmachu během Nové říše, ale ani v mnoha následujících stoletích se zcela nevytratilo z lidského povědomí. Jaký osud však potkal údolí poté, co v prvním desetiletí 11. století př. n. l. poslední řemeslníci opustili nedokončenou hrobku Ramesse XI. (KV 4)²? Tento článek si klade za cíl seznámit čtenáře s událostmi, k nimž docházelo v Údolí králů poté, co v něm králové přestali být ukládáni k poslednímu odpočinku.

Údolí králů v Třetí přechodné době a Pozdní době

Na sklonku Nové říše a během následující Třetí přechodné doby (1078–715 př. n. l.) egyptská společnost prošla zásadními změnami způsobenými úpadkem centralizované moci (a následnou fragmentací státu), rostoucím pronikáním cizích národů do Egypta a zhoršujícími se ekonomickými podmínkami v důsledku klesajících zahraničních příjmů. Zatímco sever země byl ovládnán z Tanidy vládci 21. dynastie, z nichž prvním byl Nesbanebdžet, na jihu vládla řada generálů sídlících v Thébách, kteří převzali roli vysokých kněží Amona (Niwiński 2007).

Poslední významná kapitola v dějinách Údolí králů coby pohřebiště se psala v průběhu Třetí přechodné doby. V ramessovském období jsme svědky vyloupení řady hrobek, a to především během vlád Ramesse IX. a Ramesse XI.³ Tehdy již nezabezpečené hrobky byly rozebrány a početní

králové a další členové královské rodiny byli v období mezi koncem Nové říše a ranou 21. dynastií opětovně pohřbeni. Toto jednání nebylo vedeno pietou, ale spíše neradostnou finanční situací státu. Zřejmě v jejím důsledku byly rozebrány královské pohřby, poté byly odebrány vzácné materiály z rakví a nakonec byly části pohřební výbavy opětovně využity novými vládci za účelem posílení vlastní prestiže. Většina rozebraných pohřbů se nakonec ocitla v KV 35, někdejším místě posledního odpočinku faraona Amenhotepa II., a v tzv. královské skrýši v Dér el-Bahrí (při znovuvyužití hrobky DB 320 z období rané Nové říše) v průběhu 21. a 22. dynastie (Reeves 1990: 181–268; Niwiński 2005; Taylor 2016).

Po konečném uzavření DB 320 krátce po jedenáctém roce vlády Šešonka I. (cca 945–924 př. n. l.) sloužilo královské wádí po několik staletí jako soukromé pohřebiště. Pozůstatky jednoduchých pohřbů jednotlivců nižšího postavení byly objeveny v hrobkách králů Thutmose III. (KV 34), Amenhotepa III. (WV 22), Siptaha (KV 47) a Ramesse XI. (KV 4), v hrobce prince Montuherchepšefa (KV 19) a v hrobkách KV 44 (neznámý vlastník), 45 (Userhet) a WV 24 a 25 (neznámí vlastníci). Mnoho dalších hrobů v královském wádí rovněž obsahovalo neidentifikované lidské ostatky, které nelze dosud s určitostí datovat (Taylor 1992: 200–202; Taylor 2016: 369–371). V hrobce Amenhotepa III. byly nalezeny fragmenty dřevěných rakví, které pocházejí s velkou pravděpodobností

z 25. či 26. dynastie a dokumentují poslední využití údolí jako pohřebiště na dalších téměř tisíc let (Kondo 1992: 51–52).

Po většinu Pozdní doby (715–332 př. n. l.) bylo údolí zřejmě navštěvováno jen příležitostně. Nápis s kartušemi faraona Haibrea (řecky Apriés, 26. dynastie) nalezený v lomu poblíž vstupu do královského wádí dokládá, že v tomto období docházelo v údolí či jeho blízkém okolí k aktivitě (Gauthier 1908: 141; Petrie 1909: 15, Pl. LVI). To potvrzují i dvě démotická ostraka nalezená v malém wádí před hrobkami Sethiho I. (KV 17) a Ramesse I. (KV 16) a datovaná do pozdní 26. či rané 27. dynastie. Text pro obě ostraka sepsal pisář Pašeramenipej a stěžoval si v něm na nečinnost kněze Achema, který nesplnil svůj úkol a několik nebožtíků nepohřbil (Cruz-Urbe – Vinson 2005–2006). Výzdobné motivy i některé texty na sarkofágu vysokého úředníka Hapmena (British Museum, inv. č. EA 23), datované do 26. dynastie či později a objevené v káhirské mešitě Ibn Túlún, jsou téměř přesnými kopiemi textů na sarkofágu z hrobky Thutmose III. (KV 34). To vede k závěru, že návrh výzdoby buď přetrvával až do Pozdní doby, nebo do hrobky v této době někdo vstoupil, aby jej okopíroval (Hayes 1935: 153–154; Reeves 1990: 24).

O příčině zjevné absence pohřbů v královském wádí během Pozdní, Ptolemaiovské (332–30 př. n. l.) a Římské doby (30 př. n. l. – 640 n. l.) se stále spekuluje. Administrativní překážky a úcta k místu posledního odpočinku králů mohly sehrát určitou roli, ale hlavní důvod byl zřejmě mnohem prozaičtější: Ve srovnání s mnoha dalšími pohřebišti, která fungovala na západním břehu, bylo královské wádí jednoduše asi příliš vzdálené a obtížně dostupné (Strudwick 2003: 184; Riggs 2003: 189), přičemž se zároveň pomalu stávalo turistickou atrakcí.

Údolí králů v Ptolemaiovské a Římské době

V průběhu 1. tisíciletí př. n. l. se z thébské oblasti postupně vytráceli mocní politikové, bohatí kupci a vlivní kněží a místo nich začal region přitahovat cestovatele. Početní turisté cestovali po Nilu, aby spatřili posvátné město Théby a ukojili svou zvědavost. Bezpočet návštěvníků cestoval do Théb již v době Ptolemaiovské, ale především během prvních tří staletí římské vlády proudily do této oblasti davy turistů ze všech společenských vrstev a všech koutů starověkého světa (Bataille 1951: 348–352; Bataille 1952: 153–179; Coppens 2007; Łajtar 2012: 183–185; Rutherford 2012: 705–709).

Nemocní směřovali především k malé svatyni zasvěcené Amenhotepovi, synovi Hapuovu, a Imhotepovi, která se nacházela na třetí terase Hatšepsutina chrámu v Dér el-Bahrí. Poutníci doufající v uzdravení přinášeli oběti, zanechávali psaná přání a především trávili v chrámu noc v naději, že se jim bůh zjeví ve snu a uzdraví je, nebo alespoň předepíše léčbu (jde o tzv. inkubaci či chrámový spánek). Amenhotep a Imhotep, tyto dva zbožštění smrtelníci, také plnili roli prostředníků mezi pozemským světem a světem božstev, a početní návštěvníci tedy přicházeli k jejich svatyni, aby se zde poradili s orákulem (Łajtar 2006).

Dvě nejpopulárnější návštěvnické destinace v Thébách se pojily s Memnónem, králem Aethiopie (dnešní Súdán). Memnón, syn bohyně úsvitu a ranních červánků Éós, bojoval v trojské válce na straně Tróji. Prvním monumentem spojovaným s jeho legendární postavou byla jedna ze soch

Amenhotepa III. na Kóm el-Hittánu, známá jako Memnonův kolos (obr. 3). Za úsvitu prý socha vydávala zvuk pokládáný za „zpěv“ (Bernand – Bernand 1960). Druhou velkou atrakcí na západním břehu Théb byla hrobka Ramesse V./VI. (KV 9) v Údolí králů, považovaná za místo Memnónova posledního spočinutí.⁴

Hrobka Ramesse VI. byla během Ptolemaiovské a Římské doby sice nejpopulárnější, ale nebyla to zdaleka jediná návštěvnická destinace v údolí. Klasičtí autoři, kteří zaznamenali svou cestu do Údolí králů, zmiňují existenci více než 40 hrobů, z nichž 12 bylo v té době stále přístupných. Řecký historik Diodóros Sicilský v prvním svazku svého díla *Historická knihovna* (I.46.7–8) píše: „Nyní kněží pravili, že ve svých záznamech nalézají sedmačtyřicet královských hrobů; ale za časů Ptolemaia, syna Lágova [tj. krále Ptolemaia I. Sótéra I., 305–283/2 př. n. l.], praví, jich zůstalo jen patnáct, z nichž většina byla v době stoosmdesáté olympiady [tj. 60–56 př. n. l.], kdy jsme tyto kraje navštívili, zničena. O tomto svědčí nejen záznamy egyptských kněží; i mnoho Řeků, kteří navštívili Théby za časů Ptolemaia, syna Lágova, a sepsali dějiny Egypta, mezi nimi Hecataeus [z Abdery], souhlasí s tím, co jsme pravili.“ Strabón, jenž thébskou oblast navštívil v doprovodu jednoho z prvních prefektů římského Egypta Aelia Galla o generaci později, zmiňuje v osmém svazku svého *Zeměpisu* (17.1.46) existenci asi čtyřiceti skalních hrobek: „Nad Memnónem, v jeskyních, jsou hroby králů, jež jsou vytesány do kamene, na počet je jich asi čtyřicet, jsou nádherně vystavěny a hodny spatření.“ Mezi autory, kteří na hrobky králů odkazují, jsou i Claudius Aelianus (*De natura Animalium*, VI, 43 a XVI, 15) a Héliodóros z Emessy (*Aethiopica*, I, 6 a II, 27). Poté co skalní hrobky, charakteristické svými dlouhými svažujícími se chodbami a malými komorami, zmínil Pausaniás⁵ ve své *Cestě po Řecku* (I.42.3) (viz Pauaniás 1973: 111–112), začaly být na základě podobnosti s Panovou či pastýřskou flétnou (*syrinx*) označovány jako *syringai*.

Primárním dokladem turistického ruchu v Údolí králů jsou tisíce vyřezaných, vyrytých a vyškrábaných nápisů (graffita) a štětcem a inkoustem psaných textů (dipinta), které v královských hrobkách zanechali starověcí návštěvníci (Coppens 2016). Francouzský egyptolog Jules Baillet shromáždil v letech 1888–1889 více než 2 100 řeckých a částečně i latinských a koptských nápisů. Mnohosvazkový výsledek jeho práce zůstává do dnešních dnů hlavním a v podstatě jediným zdrojem pro studium graffit a dipint (Baillet 1920–1926 = *I. Syringes* 1–2126). Množství jednotlivých řeckých a koptských graffit a dipint bylo v nedávné době nově zkoumáno. Závěr tohoto zkoumání ukazuje, že k Bailletovým opisům a jeho obecné analýze a výkladu je třeba přistupovat s opatrností. Je potřeba pořídit nový souhrn a detailní rozbor graffit a dipint, který by měl být kombinován s podrobnou (především prosopografickou a paleografickou) studií srovnávacího materiálu získaného z dalších lokalit od doby, co byla publikována Bailletova studie (Coppens 2016: 471–472). Prozatím bylo publikováno a analyzováno pouhých 12 z více než 250 démotických graffit a dipint z hrobek v královském wádí (např. Winnicki 1987; Vinson 2006). V současnosti je však v přípravě souhrnná publikace veškerého démotického materiálu (Vinson 2010–2011: 131).

Obr. 3 Tzv. Memnonův kolos, původně jedna ze dvou monumentálních soch Amenhotepa III. na Kóm el-Hittánu (foto F. Coppens) / Fig. 3 The so-called “Colossus of Memnon”, originally one of the two monumental statues of Amenhotep III at Kom el-Hittan (photo F. Coppens)

Kdo tedy byli lidé, kteří navštěvovali královské hrobky, odkud sem přicházeli a kdy podnikali cestu do Théb? Dostupné zdroje nám o návštěvnicích, které lákalo Údolí králů v Ptolemaiovské a Římské době, poskytují pouze částečný obraz (Baillet 1920–1926: i-cxiv; Bataille 1952: 167–179). V té době bylo veřejnosti přístupných přinejmenším deset královských hrodek v hlavním (východním) údolí, kdežto přítomnost turistů v západním údolí nelze zdokumentovat jediným návštěvnickým graffitem či dipintem. Všechny skalní hrobky pocházejí z ramessovskeho období a s výjimkou hrobky Sethiho II. (KV 15) se nalézají u vstupu či v první části královského wadí. Jsou charakteristické velkým vchodem, za nímž následuje řada dlouhých, mírně se svažujících chodeb, což je činí relativně snadno dostupnými. Na zdech hrodek Ramesse II. (KV 7), Merenptaha (KV 8), Amenmesse (KV 10), Sethiho II. (KV 15), Ramesse III. (KV 11), Ramesse IV. (KV 2),

Ramesse V./VI. (KV 9), Ramesse VII. (KV 1), Ramesse IX. (KV 6) a Ramesse XI. (KV 4) se nachází celkem 2 105 řeckých, více než 250 démotických a několik latinských, kyperských a fénických graffitů a dipintů. Největší množství řeckých textů – téměř polovina všech zaznamenaných – se nalézá v hrobce Ramesse V./VI. (KV 9), kdysi pokládané za hrobku legendárního Memnona (*I. Syringes* 1022–2017). Místo posledního odpočinku Ramesse IV. (KV 2), bylo dle počtu graffitů, vyškrábaných do omítky a skály (obr. 4), a dipintů, napsaných černým inkoustem či červeně namalovaných, druhým nejnavštěvovanějším hrobem (*I. Syringes* 133–789).

Graffita a dipinta dokládají téměř osm století přítomnosti návštěvníků v královském wadí. Ta dosáhla pomyslného vrcholu během prvních tří století našeho letopočtu. Z celkového počtu více než 2 100 graffitů a dipintů jich jen 60 obsahuje nějakou chronologickou indicii

a pouhých 30 zmiňuje přesné datum. Nejstarší zdokumentovaný nápis se nalézá v hrobce Ramesse VII. (KV 1) a pochází z roku 278 př. n. l., tedy z doby vlády Ptolemaia II. Filadelfa (285/4–246 př. n. l.; *I. Syringes* 30). Nejmladší datovatelné graffito pochází z KV 2 (Ramesse IV.), z první poloviny 6. století n. l. Zmiňuje Horiona, guvernéra thébského regionu od roku 537 n. l. (*I. Syringes* 788; Baillet 1920–1926: xxiii, xxxviii a lxxiii).

Starověcí návštěvníci údolí pocházeli ze všech společenských vrstev, od úředníků a hodnostářů přes vojáky a důstojníky, filozofy a básníky až k obecnému lidu. Putovali sem ze všech koutů Středomoří včetně Malé Asie,

Řecka, Galie a Hispánie, ale drtivou většinu návštěvníků tvořili obyvatelé Théb a okolních regionů (místní, vojáci i přistěhovalci – Bataille 1952: 170–171; Martin 1991: 356–357). Velké množství graffit a dipint, která obsahují přesné datum, spadá do prvních let římského Egypta, kdy byla v Thébách umístěna jedna ze tří římských legií působících v Egyptě. Mezi návštěvníky Údolí králů se však řadili i vojáci z Malé Asie, afrických provincií a Levanty, stejně jako v menší míře i z ostatních částí Římské říše. Nejoblíbenější sezóna k návštěvě údolí se v průběhu tisíciletí nijak významně nezměnila. Více než polovina všech zdokumentovaných návštěv se uskutečnila od ledna

Obr. 4 Řecká graffita vyrytá do omítky a skály na místě posledního odpočinku Ramesse IV. (KV 2) (foto S. Vanini) / Fig. 4 Greek graffiti scratched into the plaster and rock of the last resting place of Ramesse IV (KV 2) (photo S. Vanini)

do dubna, tudíž lze říci, že starověcí turisté, stejně jako ti dnešní, do královského wádí nejraději cestovali v zimním období. Jejich návštěva se většinou neomezila jen na jedinou hrobku. Svědčí o tom opakovaně se vyskytující nápisy s některými jmény v několika královských hrobkách, například jméno ptolemaiovského vojenského velitele Drytona v hrobkách Ramesse IV. a Ramesse V./VI. (*I. Syringes* 306, 313, 413, 1780 a 1785). Spíše než individuálně cestovala většina návštěvníků ve skupinách spolu se svými příbuznými, přáteli či kolegy a často po takové skupinové návštěvě zůstal seznam jmen napsaných v řadě pod sebou (Baillet 1920–1926: xii–xix; Winnicki 1995: 91).

Nápisy se často omezily pouze na jména návštěvníků; někdy přibýlo i jméno jejich otce, profese, město původu či informace o tom, že vykonali *proskynéma* (uctili bohy). Příležitostně po sobě autor zanechal poznámku, většinou pochvalu řemeslné práce odvedené na scénách a nápisech (často se vyskytuje řecké podstatné jméno *thauma*, „údiv“, a jeho četné odvozeniny). Víceméně nic ale nepoukazuje na to, že by byl zájem o hrobky veden náboženským záujmem či alespoň základním porozuměním výzdobnému programu na jejich zdech.

S výjimkou odkazů na údolí v dílech klasických autorů a početných graffit a dipint zanechaných na zdech hrobek neexistují doklady o přítomnosti návštěvníků v královském wádí v době Ptolemaiovské a Římské. Jedním z mála na místě (náhodně) zanechaných předmětů je mince z doby vlády císaře Maximiána (287–305 n. l.), objevená v KV 9 (Ramesse V./VI.) (Wilkinson – Reeves 1996: 165).

Kolem počátku 4. století n. l. počet návštěvníků hrobek zřetelně klesá a je zjevné, že jejich původní účel už jim není běžně znám. V díle Ammiana Marcellina *Dějiny římské říše za soumraku antiky* (22.15.30) se dočteme, že skalní hrobky byly používány jako útočiště v časech přírodních pohrom: „Existují též jakési podzemní chodby a křivolaká zákoutí, která na různých místech zřídili, jak se vypráví, a pracně do hloubky proraženými šachtami rozvedli znalci starobyklých obřadů v předtuše, že nastane potopa, a v obavě, aby nezanikla vzpomínka na posvátné úkony. Do vylámaných stěn pak vtlesali mnoho druhů ptáků a divokých zvířat i nesčíslně mnoho živočišných zjevů a ta písmena nazvali hieroglyfickými.“ (Marcellinus 2002: 358–359).

Údolí králů v Byzantské (křesťanské) době

V průběhu 4. století n. l. počet turistů v královském wádí a dalších místech na thébském západním břehu upadal. Křesťanství bylo v Egyptě na vzestupu a tradiční náboženství pomalu zanikalo. V 5.–6. století n. l. již téměř celá populace thébského západního břehu konvertovala ke křesťanství. Město Džéme, rozkládající se uvnitř okrsku bývalého chrámu Ramesse III. v Medínit Habu a v jeho okolí, se stalo hlavním správním a ekonomickým centrem. Město staré téměř 1 500 let je v 7. a 8. století n. l. na vrcholu populačního růstu i ekonomického rozkvětu. Další chrámy a památky v oblasti se v této době proměnily na kláštery a kostely. Foibamonův klášter (Dér el-Bahri)

Obr. 5 Jeden z několika světců s doprovodným textem, namalováno červeným inkoustem na zdi hrobky Ramesse IV. (KV 2) (foto S. Vanini) / Fig. 5 One of several saints, with accompanying text, painted in red ink on the walls of the tomb of Ramesse IV (KV 2) (photo S. Vanini)

Obr. 6 Kříž namalovaný červeným inkoustem na jednu ze zdí v hrobce Ramesse IV. (KV 2) (foto S. Vanini) / Fig. 6 A cross painted in red ink on one of the walls in the tomb of Ramesse IV (KV 2) (photo S. Vanini)

a klášter sv. Marka (Kurnet Murai) patřily mezi nejvýznamnější plně rozvinuté klášterní komunity v oblasti. Kromě nich vznikaly menší kláštery, jako například Epifaniův a Kyriakův klášter. Početné hrobky na thébském západním břehu sloužily jako útočiště pro poustevníky a mnichy nebo byly přestavěny na kaple a kostelíky, v jejichž bezprostředním okolí pak bylo postaveno několik prostých obydlí pro malé místní komunity (Wilfong 2002: 1–23; Lecuyot – Thirard 2008).

Několik hrobek v údolí v tomto období sloužilo za útočiště mnichům. Svědčí o tom početná graffita a dipinta s jejich jmény, modlitbami a chvalozpěvy v koptštině a obrázky křížů a svatých (obr. 5 a 6). Některé hrobek bylo

přeměněno na kaple či kostelíky. Kvůli nedostatku publikovaného archeologického materiálu nelze doložit, zda bylo údolí mezi 4.–5. stoletím a pozdním 6. až raným 7. stoletím stabilně osídleno, či zda se v údolí jednotliví mniši a/nebo malé komunity usazovali opakovaně po omezenou dobu. Obecně lze říci, že křesťanští obyvatelé těchto hrobek staroegyptské scény a nápisy zřejmě nepoškozovali, na rozdíl od reliéfů v mnoha jiných chrámech po celé zemi. Poustevníci žijící v hrobkách staroegyptská vyobrazení pravděpodobně pokládali za zpodobnění pekla (a jako takové i za názorné zstrašující prostředky pro hříšníky). Hrobka Ramesse VII. (KV 1) je výjimkou: Většina postav staroegyptských božstev v pohřební komoře byla

Obr. 7 Koptská dipinta na jedné ze zdí v hrobce Ramesse IV. (KV 2) (foto S. Vanini) / Fig. 7 Coptic dipinti on one of the walls in the tomb of Ramesse IV (KV 2) (photo S. Vanini)

pravděpodobně poničena v Koptské době (především ruce, chodidla a tváře). Noví obyvatelé také zřejmě odklidili úlomky a suť, které se nakupily kolem vchodu a v prvních svažujících se chodbách několika královských hrodek. Zatímco řecká a latinská graffita a dipinta se v některých hrobkách nalézají několik metrů nad původní úroveň podlahy (např. KV 2), koptské nápisy a vyobrazení se v těchto místech nacházejí mnohem níž.

Hlavní centrum aktivit se soustředilo u vstupu do hlavního či východního údolí, především v několika malých wádí větvičích se od hlavního údolí. Jde o královské hrobky KV 1, KV 2 a KV 4 a hrobku prince KV 3. Hrobka

Ramesse IV. (KV 2), nalézající se na úpatí kopce na severozápadní straně hlavního wádí, sloužila jako kaple či kostelík. Již Herbert Winlock a Jules Baillet ji považovali za jednu z nejdůležitějších koptských lokalit v královském wádí; jejich hypotézu dokládá přítomnost více než 50 koptských graffit, včetně kreseb křížů a svatých na zdech většiny chodeb, dvou postranních komor a pohřební komory hrobky (Baillet 1920–1926: lxxii–iii; Winlock – Crum 1926: 18; Bickel 1990; obr. 7). KV 2 zřejmě částečně sloužila jako kultovní místo zasvěcené svatému Ammoniovi a snad i svatému Abrahámovi (Delattre 2008: 188). Ammonius je vyobrazen spolu s další neidentifikovanou

postavou červeným inkoustem na pravé zdi chodby B (*I. Syringes* 780 = *SB Kopt.* I 474). V chodbě nalezneme tři další odkazy na něj: nápis červeným inkoustem od jistého Jákoaba nad zmíněným vyobrazením Ammonia a další postavy (Stern 1885: 100; Winlock – Crum 1926: 19 = *SB Kopt.* II 1058), nápis z 6. století začínající vyzýváním, jež mezi jinými svatými vyzývá i Ammonia (*I. Syringes* 302 = *SEG XLIV* 1501; Derda – Łajtar 1994), a vyzývání v dalším nápisu (*I. Syringes* 522). Jméno Ammonius se v koptských nápisech objevených v oblasti Údolí králů vyskytuje ještě několikrát, například podél trasy vedoucí z Dér el-Medíny do královského wádí (Delattre 2003: 371–373; Delattre 2008, vč. kompletního materiálu ke sv. Ammoniovi). Vykopávky Edwarda R. Ayrtona v sezóně 1905–1906 v místech před touto hrobkou odhalily zbytky domku postaveného z kusů vápence. Opočal, na obydlí z nepálených cihel z Římské doby (Davis – Ayrton 1908: 6–7; Winlock – Crum 1926: 18–19, 88 a Pl. 33b; Reeves 1990: 301, site 13), byly nalezeny také zbytky koptské keramiky a ostrak (př. Crum 1921: #388).

KV 3, malá hrobka v prvním jihovýchodním postranním údolí hlavního wádí, nejspíše vyhloubená pro syna Ramesse III., se v Byzantské době proměnila v malou, ale pěkně řemeslně provedenou kapli. Zbytky kaple, objevené v předposlední komoře hrobky, sestávaly z cihlové dlažby a ze dvou korintských hlavic, dvou podstavců a části sloupu, vytesaných ze stavebních dílců staršího pískovcového chrámu, který se kdysi nacházel na jiném místě. V hrobce se dále našlo několik koptských lamp a nádob (Winlock – Crum 1926: 19; Thomas 1966: 150–151; Reeves 1990: 133 a 319, site 37).

Hrobka posledního ramessovského faraona, Ramesse XI. (KV 4), byla v Byzantské době využívána jako obydlí a stáj. Zbytky dlažby z nepálených cihel a hrubého kamenného koryta, objevené ve výše položených sekcích hrobky, dokládají její úpravy. Na zdi u vstupu do hrobky bylo objeveno devět koptských nápisů a vyobrazení kříže. Během vykopávek v hrobce bylo dále nalezeno několik zdobených střeptů, domácí odpad, zbytky různých pěstovaných rostlin a jedna značně zkorodovaná byzantská měděná mince (Ciccarello – Romer 1979). Dalšími královskými hrobkami navštěvovanými v Byzantské době byly KV 1 (Ramesse VII.), KV 8 (Merenptah) a KV 9 (Ramesse V./VI.); ve všech byla objevena koptská graffita.

V hrobkách Ramesse II. (KV 7), Merenptaha (KV 8), Amenmesse (KV 10), Ramesse III. (KV 11), Ramesse IV. (KV 2), Ramesse V./VI. (KV 9) a Ramesse VII. (uvnitř KV 1 a v hromadě suti na jih od vstupu do hrobky) byly objeveny a následně částečně prostudovány střepy keramiky pocházející z pozdní Římské doby. Nejčastěji jde o amfory a varné nádoby, které lze obecně datovat od 4. po 6.–7. století n. l. Část střeptů stále nesla malovanou květinovou či křížovou výzdobu, další byly popsány. Není vždy možné určit, zda byl keramický materiál v hrobkách skutečně používán, nebo se do nich dostal až později spolu s povodňovou vodou z jiné oblasti, je však jasným dokladem toho, že královské údolí bylo během tohoto období obydleno (přehled zdrojů v Coppens 2016: 476). Nález obdélníkové pískovcové koptské stély patřící ženě jménem Souaei (nyní v British Museum, inv. č. EA 409; Hall 1905: 10, Pl. 9) a rakve z hrubě opracovaného dřeva s dětskými

ostatky ve wádí mezi KV 4 a KV 21 (Reeves 1990: 295, site 3) dokládá nejen to, že hrobky obývaly malé skupiny lidí, ale zároveň i to, že údolí bylo opět využíváno jako pohřebiště.

Západní údolí, které zjevně v Ptolemaiovské a Římské době unikalo pozornosti návštěvníků, což odvozujeme z faktu, že po sobě v údolí nezanechali jediné graffito, v pozdní antice znovu ožilo. Uvnitř několika hrodek i v jejich okolí (WV 23, WV 24 a WV 25) byly objeveny pozdně římské či koptské výrobky, především amfory a střepy varných nádob. V blízkosti těchto hrodek se rovněž nalézají pozůstatky dělnických příbytků z období Nové říše, které poustevníci žijící v údolí využívali jako jednoduché přístřeší (Schaden 1979: 164, 167 a Pl. IIIb a VIb; Schaden 1981: 56–58, 60; Schaden 1984: 46, 57, 63; Wilkinson 2004: 200).

Východní a západní údolí se zjevně v průběhu 6. století či na počátku 7. století n. l. vyliidnilo. Thébská oblast v té době zřejmě sestávala především z řady vesnic a vísek na obou březích řeky. Život v Thébách pokračoval i po dobytí Egypta muslimy v letech 639–642 n. l. Město Džéme se ve století následujícím po dobytí země dočkalo svého největšího rozkvětu (Wilfong 2002). Krátce před rokem 800 n. l. však byly jak město, tak i většina celého západního břehu včetně klášterů opuštěny a ze starověkých Théb zbylo jen několik osad na východním břehu Nilu. V průběhu dalších století pak starověké památky postupně zmizely pod nánosy písku a nových osídlení a svého opětovného objevení se dočkaly až v 18. století. Ale to už je jiný příběh.

Poděkování

Rád bych poděkoval Mohammedu Megahedovi (obr. 2) a Sandru Vaninimu (obr. 4–7) za laskavé poskytnutí fotografií použitých v tomto článku.

Poznámky:

- Nejnovejší informace o všech aspektech Údolí králů včetně aktuální bibliografie lze nalézt v nedávné publikaci Wilkinsona a Weekse (2016). Množství informací je k dispozici také na webových stránkách tzv. thébského mapovacího projektu: <http://www.thebanmappingproject.com/>. Mezi zásadní starší studie o údolí patří práce Thomasové (1966) a Reevese (1990), kdežto novější publikace Wilkinsona a Reevese (1996) poskytují kvalitní úvod k tématu. Velmi dobrý přehled v češtině viz Mynářová (2009: 229–252).
- Jednotlivé hrobky v Údolí králů a v západním údolí jsou označeny zkratkou KV/WV + číslo (KV = Kings' Valley – Údolí králů, tj. hlavní či východní údolí, WV = Western Valley – západní údolí). Prvních 21 čísel bylo přiděleno Johnem Gardnerem Wilkinsonem roku 1827. Od KV 22 dál byla čísla hrobkám přidělována v tom sledu, ve kterém byly objeveny. V současnosti počet hrodek dosáhl čísla 64. V údolí se dále nalézá mnoho nedokončených šachet a jam dělníků a balzamovačů, které jsou označeny zkratkou KV + písmenem abecedy.
- Na vykrádání hrodek v údolí odkazují tři ramessovské papyry. Konkrétně jde o hrobky Sethiho I. (KV 15, papyrus Salt 124 = British Museum 10055), Ramesse II. (KV 7, tzv. Turínský stávkový papyrus, Museo Egizio di Torino, Cat. 1880 RCGE 15373) a Ramesse VI. (KV 9, papyrus Mayer B = Liverpool Museum M11186). Nejlepší přehled všech papyrů vztahujících se k vykradačům hrodek sestavil Peet (1930), zatímco aktualizované překlady lze nalézt v Peden (1994: 225–280) a nedávný obecný přehled v Goelet (2016: 457–461).

- ⁴ Latinská návštěvnícká graffita zanechaná na Memnonově kolosu a v KV 9 a dalších hrobkách v Údolí králů jsou zpracována v bakalářské práci nedávno obhájené v Českém egyptologickém ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Jiřím Honzlem (2014).
- ⁵ „Kdo překročí v egyptských Thébách Nil směrem k takzvaným Syringám, spatří sedící sochu, vydávající zvuk, lid ji jmenuje Memnonovou.“ (Pausaniás 1973: 111–112).

Zkratky:

SEG – *Supplementum inscriptionum graecae*

SB Kopt. – *Koptisches Sammelbuch*

Literatura:

Baillet, Jules

1920–1926 *Inscriptions grecques et latines des Tombeaux des Rois ou syringes*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale [Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Cairo 42].

Bataille, André

1951 „Thèbes gréco-romaine“, *Chronique d'Égypte* 26, s. 325–353.

1952 *Les Memnonia: Recherches de papyrologie et d'épigraphie grecque sur la nécropole de la Thèbes d'Égypte aux époques hellénistiques et romaine*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.

Bernand, André – Bernand, Etienne

1960 *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon*, Cairo: Institut français d'archéologie orientale.

Bickel, Susanne

1990 „Die Koptische Graffiti“, in: Hornung, Erik (ed.). *Zwei Ramessidische Königsgräber: Ramses IV. und Ramses VII.*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, s. 134–137.

Ciccarello, Mark – Romer, John

1979 *Theban Royal Tomb Project: A Preliminary Report of the Recent Work in the Tombs of Ramses X and XI in the Valley of the Kings*, Brooklyn: The Brooklyn Museum.

Coppens, Filip

2007 „Ptolemaiovské a římské Théby / Ptolemaic and Roman Thebes“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů / Thebes. City of Gods and Pharaohs*, Praha: Národní muzeum, s. 196–205.

2016 „Late Dynastic, Graeco-Roman, and Christian Times; Post-New Kingdom Graffiti“, in: Wilkinson, Richard H. – Weeks, Kent R. (eds.). *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford: Oxford University Press, s. 469–480.

Crum, Walter E.

1921 *Short Texts from Coptic Ostraca and Papyri*, London: Oxford University Press.

Cruz-Uribe, Eugene – Vinson, Steve

2005–2006 „Two Early Demotic Ostraca from the Valley of the Kings“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 42, s. 113–117.

Davis, Theodore – Ayerton, Edward R.

1908 „The Excavations during the Winters of 1905–1906“, in: Davis, Theodore M. *The Tomb of Siptah: The Monkey Tomb and the Gold Tomb*, London: Archibald and Co, s. 6–8.

Delattre, Alain

2003 „Graffiti de la montagne thébaine II“, *Chronique d'Égypte* 78, s. 371–380.

2008 „Inscriptions grecques et coptes de la montagne thébaine relatives au culte de saint Ammônios“, in: Delattre, Alain – Heilporn, Paul (eds.). „Et maintenant ce ne sont plus que des villages...“. *Thèbes et sa région aux époques hellénistique, romaine et byzantine. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 2 et 3 décembre 2005*, Bruxelles: Association Égyptologique Reine Élisabeth [Papyrologica Bruxellensia 34], s. 183–188.

Derda, Tomasz – Łajtar, Adam

1994 „A Christian Prayer from Ramses IVth Tomb in the Theban Valley of the Kings“, *Journal of Juristic Papyrology* 24, s. 19–22.

Gauthier, Henri

1908 „Rapport sur une campagne de fouilles à Draḥ Abou'1 Neggah en 1906“, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 6, s. 121–171.

Goelet, Ogden

2016 „Tomb Robberies in the Valley of the Kings“, in: Wilkinson, Richard H. – Weeks, Kent R. (eds.). *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford: Oxford University Press, s. 448–466.

Hall, Harry R.

1905 *Coptic and Greek Texts of the Christian Period from Ostraka, Stelae, etc. in the British Museum*, London: British Museum Press.

Hayes, William C.

1935 *Royal Sarcophagi of the XVIII Dynasty*, Princeton: Princeton University Press.

Honzl, Jiří

2014 *Latinská návštěvnícká graffita z oblasti Théb v kontextu cestovatelství v římském Egyptě*, Praha: Univerzita Karlova (nepublikovaná bakalářská práce).

Kondo, Jiro

1992 „A Preliminary Report on the Re-clearance of the Tomb of Amenophis III (WV 22)“, in: Reeves, Carl N. (ed.). *After Tutankhamun. Research and Excavation in the Royal Necropolis at Thebes*, London – New York: Kegan Paul International, s. 41–54.

Łajtar, Adam

2006 *Deir el-Bahari in the Hellenistic and Roman Periods. A Study of an Egyptian Temple Based on Greek Sources*, Warsaw: Drukarnia Duo Studio [The Journal of Juristic Papyrology. Supplement 4].

2012 „The Theban Region under the Roman Empire“, in: Riggs, Christina (ed.). *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford: Oxford University Press, s. 171–188.

Lecuyot, Guy – Thirard, Catherine

2008 „La montagne thébaine à l'époque copte à travers ses vestiges archéologiques“, in: Delattre, Alain – Heilporn, Paul (eds.). „Et maintenant ce ne sont plus que des villages...“. *Thèbes et sa région aux époques hellénistique, romaine et byzantine. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 2 et 3 décembre 2005*, Bruxelles: Association Égyptologique Reine Élisabeth [Papyrologica Bruxellensia 34], s. 125–136.

Marcellinus, Ammianus

2002 *Dějiny římské říše za soumraku antiky*, přeložil Josef Češka, Praha: Arista a Baset [Antická knihovna 69].

Martin, Alain

1991 „De quelques inscriptions des Syringes“, *Chronique d'Égypte* 66, s. 356–360.

Mynářová, Jana

2009 „Nová říše – zlatý věk egyptských králů (asi 1543–1080 před n. l.)“, in: Maříková Vlčková, Petra (ed.). *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*, Praha: Libri, s. 221–289.

Niwiński, Andrzej

2005 „The Three Phases of Robberies in the Valley of the Kings and New Archaeological Evidence of the Tomb Robbers' Technique Obtained during Works of the Polish-Egyptian Cliff Mission at Deir el-Bahari“, in: Hawass, Zahi H. – Daoud, Khaled (eds.). *Studies in Honor of Ali Radwan*, Cairo: Supreme Council of Antiquities [Supplement – Annales du Service des Antiquités d'Égypte 34], s. 213–222.

2007 „Příběh Théb ve Třetí přechodné době / The Story of Thebes in the Third Intermediate Period“, in: Mynářová, Jana – Onderka, Pavel (eds.). *Théby. Město bohů a faraonů / Thebes. City of Gods and Pharaohs*, Praha: Národní muzeum, s. 160–171.

- Pausaniás
1973 *Cesta po Řecku I*, přeložila Helena Businská, Praha: Svoboda [Antická knihovna 20].
- Peden, Alexander J.
1994 *Egyptian Historical Inscriptions of the Twentieth Dynasty*, Jonsered: Aström [Documenta Mundi Aegyptiaca 3].
- Peet, Thomas E.
1930 *The great tomb-robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty. Being a critical study, with translations and commentaries, of the papyri in which these are recorded I–II*, Oxford: Clarendon Press.
- Petrie, William M. F.
1909 *Qurneh*, London: Bernard Quaritch.
- Reeves, Carl N.
1990 *Valley of the Kings. The Decline of a Royal Necropolis*, London: Kegan Paul International.
- Riggs, Christina
2003 „The Egyptian Funerary Tradition at Thebes in the Roman Period“, in: Strudwick, Nigel – Taylor, John H. (eds.). *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London: The British Museum Press, s. 189–201.
- Rutherford, Ian C.
2012 „Travel and Pilgrimage“, in: Riggs, Christina (ed.). *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford: Oxford University Press, s. 701–716.
- Schaden Otto J.
1979 „Preliminary Report on the Re-clearance of Tomb 25 in the Western Valley of the Kings“, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 63, s. 161–168.
- 1981 „Preliminary Report on the Clearing of WV–24 in an effort to determine its relationship to royal tombs 23 and 25“, *Kmt. A Modern Journal of Ancient Egypt* 2/3, s. 53–61.
- 1984 „Clearance of the Tomb of King Ay (WV–23)“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 21, s. 39–64.
- Stern, Ludwig
1885 „Koptische Inschriften an alten Denkmälern“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 22, s. 96–102.
- Strudwick, Nigel
2003 „Some Aspects of the Archaeology of the Theban Necropolis in the Ptolemaic and Roman Periods“, in: Strudwick, Nigel – Taylor, John H. (eds.). *The Theban Necropolis. Past, Present and Future*, London: The British Museum Press, s. 167–188.
- Taylor, John H.
1992 „Aspects of the History of the Valley of the Kings in the Third Intermediate Period“, in: Reeves, Carl N. (ed.). *After Tutankhamun. Research and Excavation in the Royal Necropolis at Thebes*, London: Kegan Paul International, s. 186–206.
- 2016 „Intrusive Burials and Caches“, in: Wilkinson, Richard H. – Weeks, Kent R. (eds.). *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford: Oxford University Press, s. 360–372.
- Thomas, Elizabeth
1966 *The Royal Necropoleis of Thebes*, Princeton (privately published).
- Vinson, Steve
2006 „Djedor Was Here: Ancient Graffiti in the Valley of the Kings“, *Bulletin of the American Research Center in Egypt* 189, s. 19–21.
- 2010–2011 „A Bi-graphic (Greek and Demotic) Graffito from the Tomb of Ramses IV in the Valley of the Kings (KV 2)“, *Enchoria* 32, s. 131–134.
- Wilfong, Terry C.
2002 *Women of Jeme: Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Wilkinson, Richard H.
2004 „University of Arizona Egyptian Expedition: Western Valley of the Kings Project (2000–2001). Final Report“, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 78, s. 199–204.
- Wilkinson, Richard H. – Reeves, Carl N.
1996 *The Complete Valley of the Kings*, London: Thames and Hudson.
- Wilkinson, Richard H. – Weeks, Kent R. (eds.)
2016 *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*, Oxford: Oxford University Press.
- Winlock, Herbert E. – Crum, Walter E.
1926 *The Monastery of Epiphanius at Thebes. Part 1. The Archaeological Material. The Literary Material*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Winnicki, Jan K.
1987 „Vier demotische Graffiti in den Königsgräbern von Theben“, *Enchoria* 15, s. 163–167.
- 1995 „Der Besuch Drytons in de Königsgräbern von Theben“, in: Capasso, Mario (ed.). *Papiri documentari greci*, Galatina: Congedo [Papyrologica Lupiensia 2], s. 89–94.

Abstract:

The Valley of the Kings – After the kings

The article provides an overview of the history of the Valley of the Kings following its abandonment as a royal necropolis at the end of the New Kingdom and the dismantling and caching of the royal mummies in the Twenty-First Dynasty and early Twenty-Second Dynasty. The valley was subsequently used for non-royal burials of individuals of lower rank throughout the Third Intermediate Period. After centuries of neglect during the Late Period, interest from visitors from all corners of the ancient world surged in Ptolemaic and especially Roman times. In Late Antiquity the valley hosted a small Christian community which reused a few tombs as lodgings and for their own religious purposes.

graffiti – dipinti – Ptolemaic and Roman Period – Coptic Period – tourism – Christian community – tombs

graffita – dipinta – Ptolemaiovská a Římská doba – Koptská doba – turismus – křesťanská komunita – hrobky

Filip Coppens (filip.coppens@ff.cuni.cz)

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova